

نگاهی به کتاب التفسیر والمفسرون فی ثوبه القشيب

سید رضا مؤدب

دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه قم

چکیده: در این مقاله ویژگیهای کتاب التفسیر و المفسرون، مورد ارزیابی قرار گرفته است.

مؤلف، فصلهای این کتاب را تشریح کرده و سپس منابع و مآخذ آن را برشمرده است.

در بخش عمده این مقاله به جایگاه کتاب و دیدگاههای تازه مؤلف پرداخته شده است.

کلید واژه‌ها: نقد و بررسی، التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب، معرفت.

از جمله بهترین آثار حضرت آیه الله معرفت، کتاب وزین «التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب» می باشد که حدود یک دهه است که به زینت طبع آراسته شده و چهره علمی و معرفتی ایشان را نمایان کرده است. به نظر می رسد کتاب ایشان با توجه به نام مذکور ضمن بررسی و معرفی تفسیر و مفسران و برداشت نقاب تاریکی از چهره تفاسیر و صاحبان آنها، پاسخی علمی بر دیدگاههای دکتر محمد حسین ذهبی صاحب کتاب التفسیر و المفسرون است که ایشان از همان نام استفاده برده و با انضمام عبارت «فی ثوبه القشيب» خواسته تا تفاسیر و مفسران در شکل و قالب بهتر و جدید ارائه شود.

خدمت ایشان در تدوین کتاب «التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب» بر هر پژوهنده ای معلوم است زیرا ایشان دریافت که ذهبی با نشر کتاب التفسیر و المفسرون چهره مناسبی از تفاسیر و مفسران برخی از فرق اسلامی از جمله شیعه امامیه ارائه نکرده است و لازم است تا اثر آقای ذهبی نقد و تفاسیر فرق اسلامی از جمله تفاسیر امامیه به شکل کامل از نظر روش و دیگر خصوصیات تعریف گردد.^(۱)

ایشان در مقدمه کتاب، برانگیزه و مقاصد خود در تدوین کتاب اشاره دارد و بر آن

است تا روش صحابه خیار و تابعین کبار و سادة اطهار در فهم کلام خدا و استنباط معانی آن مورد توجه کامل قرار گیرد. وی می‌گوید:

نحن اذ نحاول انتهاج منهج السلف الصالح، الصحابه الاخيار، و التابعين الكبار و السادة الاطهار نتبع طرائقهم في فهم كلام الله و استنباط معانيه و الوقوف على مبادئه وفق ما رسمه لنا العلماء الاعلام و الائمه العظام. (۲)

ویژگیهای کتاب التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب

کتاب گرانقدر التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب برخوردار از ساختار و ویژگیهایی است که لازم است از نظر فصول و عناوین مباحث، مصادر و منابع کتاب، نقد و تحلیل آراء، نوآوری در قلمرو تفسیر و روشهای تفسیری، منزلت کتاب، گستردگی و پیوستگی آنها، قلم روان و شیوای ایشان، نشر و خصوصیات آن، ترجمه و تکمیل آن و بهره‌مندی محققان از آن به عنوان اثری گرانقدر و... مورد بررسی واقع گردد تا خدمت بزرگ ایشان بر جامعه علمی کشور بیشتر نمایان شود و هر یک از موارد مذکور به اختصار مورد گزارش قرار می‌گیرد.

۱- فصول کتاب

کتاب «التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب» دارای مطالبی در حوزه معرفی تفاسیر و روش‌شناسی آنها در دو مجلد به شرح ذیل است:

جلد اول: مؤلف در جلد نخست به تعریف تفسیر و رابطه آن با تأویل و بیان ضابطه تأویل می‌پردازد در ضمن تعریف تفسیر، تفاوت با تفسیر به رای و نقل دیدگاهها در حوزه تفسیر به رای پرداخته و تفسیر به رای را از منظر بزرگان تعریف نموده و آن را ناصواب می‌داند.

پس از بررسی مباحث مربوط به تفسیر، به موضوع ترجمه قرآن پرداخته شده و ضمن نقل ادله موافقان و مخالفان ترجمه، ویژگیهای ترجمه صحیح را بیان می‌کند. در ادامه به تفسیر از نظر سیر تاریخی از عهد رسالت تا دوره‌های پس از آن پرداخته و از

پنج مرحله در تفسیر سخن به میان آمده است که مرحله نخست آن به عهد رسالت پیامبر اسلام ﷺ بر می‌گردد.

پس از بررسی تفسیر در عهد رسالت در مرحله دوم تفسیر در عهد صحابه مطرح شده و ضمن معرفی فهرست صحابه مفسر و بررسی منزلت آنها تفسیر صحابی مورد ارزشیابی قرار گرفته است در سومین مرحله، تفسیر در عهد تابعین مورد تحلیل قرار می‌گیرد و ضمن بیان مکاتب تفسیری در عهد تابعین و بیان رشد و شکل‌گیری و توسعه تفسیر به معرفی تابعین مهم در تفسیر پرداخته شده و در نهایت مشخصات و ویژگیهای تفسیر در عهد تابعین و منابع تفسیر در این دوره بیان شده است.

در چهارمین مرحله به بررسی تفسیر اهل بیت علیهم‌السلام پرداخته شده و نقش ائمه معصومین علیهم‌السلام در تفسیر به همراه نمونه‌هایی از تفسیر آنها مانند تفسیر آیه وضوء، آیه قصر الصلاة، آیه خمس، حدیث متعه، حدیث رجعت و مسأله بداء مطالبی مستند و متقن بیان شده است.

در دومین مجلد در ادامه مباحث جلد اول پنجمین مرحله تفسیر که تفسیر در عهد تدوین است مورد بررسی قرار گرفته و مطالب کتاب در دو نمط با عنوان النمط الاول التفسیر الاثری و النمط الثانی التفسیر الاجتهادی به روشهای تفسیری و معرفی مفسران آنها پرداخته شده است. در نمط اول به تعریف تفسیر ماثور و اقسام آن که شامل تفسیر قرآن به قرآن و تفسیر قرآن به کلام صحابه و تفسیر به قول صحابی و تابعی است پرداخته شده و تفسیر ماثور مورد بررسی واقع گردیده است.

در نمط اول ضمن بیان ضعفهایی که در تفسیر اثری راه یافته بحث اسرائیلیات به صورت مفصل‌تر و نمونه‌هایی از آن ارائه گردیده است و در ادامه به تفاسیر روایی فریقین پرداخته شده و مهمترین تفاسیر روایی شیعه و اهل سنت مورد بررسی و تحلیل واقع گردیده است سیر معرفی تفاسیر بر اساس تاریخی از قرن سوم شروع شده و تا دوره‌های بعد را نیز شامل شده است.

در نمط دوم، روش تفاسیر اجتهادی در برابر تفاسیر اثری مطرح شده و با توجه به

گرایش علماء و مفسران به تفاسیر فقهی و سپس تفاسیر جامع، تفاسیری چون مجمع البیان و تفسیر کبیر فخر رازی طرح، و در ادامه به تفاسیر عصر جدید مثل تفاسیر علمی، ادبی و اجتماعی پرداخته شده و در پایان تفاسیر لغوی موجز و تفاسیر عرفانی به همراه نمونه‌هایی از آنها مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است.

۲. مآخذ و منابع کتاب

از جمله ویژگیهای کتاب التفسیر و المفسرون، گستردگی مصادر و تنوع و اعتبار آنها است بر اساس شمارش منابع آن، بیش از پانصد کتاب و منبع مورد استفاده مؤلف بوده است^(۳). ایشان از دهها منبع علوم قرآنی، تاریخی، دائرة المعارف و... بهره گرفته است و از مصادر فریقین استفاده نموده و در پاورقی صفحات به وفور به منابع مذکور، آدرس و ارجاع می‌دهد که نشانگر فزونی تتبع نویسنده می‌باشد.

۳. منزلت کتاب

مؤلف کتاب التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشیب، رسالت مهمی را در تدوین اثر خود عهده‌دار بوده است و آن دفاع از اعتقادات شیعه و معرفی صحیح و منصفانه تفاسیر و مفسران امامیه است ایشان در سرتاسر کتاب بر این نکته پایبند است که در برابر آثار غیر امامی به ویژه کتاب التفسیر و المفسرون ذهبی، از عقاید امامیه دفاع نماید زیرا ذهبی در معرفی تفاسیر شیعه از جمله تفسیر مرآة الانوار، تفسیر امام حسن عسکری علیه السلام، مجمع البیان، الصافی فی القرآن، تفسیر شبر، تفسیر بیان السعادة فی مقامات العبادة، متعصبانه و غیر منصفانه قلم زده و حضرت آیه‌الله معرفت سعی در دفاع از تفاسیر مذکور دارد تا روش و منهج آنها را به صورت کامل و صحیح ارائه دهد^(۴).

مؤلف محترم در بیان بحث تفسیر به رای، تفاسیر نقلی و اسرائیلیات، به گونه‌ای وارد بحث شده که هر محقق منصفی را تسلیم خود می‌نماید. وی در معرفی مفسرینی چون ابن عباس، از منزلت او دفاع می‌کند و می‌گوید: او خود را مفتخر به شاگردی حضرت علی علیه السلام می‌شمارد و هر آن چه را در تفسیر بیان می‌کند، از امام علیه السلام می‌داند.^(۵)

با مطالعه کتاب مذکور هر کسی روش تفسیری امامیه و مفسران آنها را معقول و

مطمئن می‌انگارد. این کتاب در معرفی دیدگاه شیعه از منزلت بالائی برخوردار است و در هر مورد، معتقدات شیعه را به خوبی بیان می‌کند و خرافات اسرائیلی که با عقائد امامیه در مورد پیامبران از جمله عصمت آنها سازگاری ندارد تخطئه می‌نماید.^(۶)

۴- نوآوری مؤلف

مؤلف محترم آیه‌الله معرفت در بخشهایی از کتاب، دیدگاههای نو و بدیعی را رقم زده که اثر ایشان را کم نظیر کرده است به نمونه‌هایی از آن اشاره می‌شود.

الف) تاویل و بیان ضابطه آن از جمله مباحث نوین در کتاب التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب، اهتمام به بیان ضابطه تاویل است که ایشان با توجه به شیوه ائمه در تفسیر و تاویل آیات، نکاتی در چگونگی تاویل آیات بیان می‌دارد که در مقاله مستقلى به آن پرداخته می‌شود.

ب) نقش اهل بیت علیهم‌السلام در تفسیر ایشان در ضمن بیان مراحل تفسیر در مرحله چهارم، تفسیر اهل بیت را مطرح کرده و جایگاه اهل بیت علیهم‌السلام را به خوبی با ذکر مثالها و نمونه‌های مناسب تبیین کرده است.^(۷)

ج) تقسیم بندی روشهای تفسیری از دیگر نوآوری‌های ایشان در کتاب التفسیر و المفسرون تقسیم بندی روشهای تفسیری مفسران به دو گروه اثری و اجتهادی می‌باشد. و هر یک نیز دارای گرایش‌هایی گردیده است.

۵- قلم روان و فصیح مؤلف

مؤلف که به زبان فارسی و عربی به خوبی مسلط است، متن اصلی را به زبان عربی تنظیم نموده است. این متن به روز و برخاسته از فرهنگ عربی معاصر است. برخوردارى متن از عبارات و کلمات عربی نوین، آن را هم برای عرب زبانان و هم فارسی زبانان که به عربی آشنا هستند، قابل استفاده قرار داده است.

بنابراین متن از نظر فصاحت و بلاغت عربی در حد دیگر متون منتشر شده در کشورهای عربی است و صورت و شکل مطالب نیز چون محتوای آن وزین و روان و برخوردار از پشتوانه ادبی است انتخاب واژه‌ها و عناوین مطالب و فصول همه حکایت

از تنوع و رواج آنها در فرهنگ عربی دارد.

۶- گستردگی و پیوستگی مطالب

کتاب «التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب» به لحاظ گستردگی مطالب دارای دو مجلد شده است و بیش از هزار صفحه مطلب در آن تدوین شده است. به عنوان مثال در بحث مفسران، مهمترین مفسران از صحابه و تابعین و... آورده شده و یا در بحث اسرائیلیات به بیش از ۳۲ مورد از نمونه‌های آن در ذیل تفاسیر آیات اشاره شده که برای هر مورد، مثالهایی زده شده است و در بحث معرفی مفسران دهها تفسیر مورد تحلیل قرار گرفته که جمع زیادی از دانش پژوهان را بی نیاز از آثار دیگر می‌نماید. در کنار گستردگی مطالب کتاب، پیوستگی آن نیز در خور ستایش است و ایشان ارتباط مطالب و محتوای کتاب را به گونه‌ای تنظیم نموده است که هر بخش مرتبط با بخش بعدی می‌باشد. مثلاً در بحث روشهای تفسیری آغاز تفاسیر را از تفاسیر اثری دانسته و سپس در ادامه به تفاسیر اجتهادی و رشد هر یک اشاره کرده است.

۷- نقد و تحلیل آراء

استاد معرفت، در کتاب التفسیر و المفسرون در حوزه تاریخ تفسیر و مفسران و سیر بیان روشهای تفسیری ضمن بیان اقوال مختلف، به نقد و تحلیل آنها نیز پرداخته است به طوری که با مطالعه کتاب به خوبی روشن می‌گردد که ایشان در طی تدوین کتاب با نگاه محققانه بر مطالب نگریسته و تنها به نقل آراء بسنده نکرده است.^(۸) در آغاز کتاب که بحث تعریف تفسیر و تأویل را بیان می‌کند، وجه تفاوت آنها بیان و ضمن نقل اقوال در مورد رابطه تفسیر و تأویل، عام بودن تأویل و خاص بودن تفسیر را می‌پذیرد و آن را تایید می‌کند^(۹) در بحث توقیفی بودن تفسیر^(۱۰) و تفسیر به رای^(۱۱) ضمن نقل اقوال به بیان روایات آنها می‌پردازد و با نقد دیدگاه ذهبی در تقسیم بندی تفسیر به رای به ممدوح و مذموم با دلایل مستندات متقن، بیان می‌دارد که تفسیر به رای همواره مذموم است.^(۱۲)

در تفسیر در عهد صحابه و تابعین، به تحلیل مفسران صحابه می‌پردازد و برخی از

مفسران را مورد تأیید قرار می‌دهد که دیگران آنها را تضعیف کرده‌اند. در مورد ارزش تفسیر صحابی و تابعین، ضمن نقد کلام دیگران، مستند دیدگاه خود را بیان می‌کند. در جلد دوم که شاید تحلیل آراء ایشان محسوس‌تر باشد، در بررسی روشهای تفسیری و تحلیل آراء مفسران از فریقین با سعی بلیغ به تحلیل آنها پرداخته است و بیش از پنجاه تفسیر را مورد ارزیابی قرار داده است. آراء و تحلیلهای ایشان که گاه با دیگران یکسان نبوده، حاوی مطالب خواندنی است. (۱۳)

۸- کتاب «التفسیر والمفسرون» پیدایش دیگر آثار

پس از نشر اثر گرانقدر حضرت آیه الله معرفت در معرفی تفسیر و مفسرون، محققان فراوانی بدان روی آورده و از آن در تدریس و تحقیق خود سود جستند و آن را در مراکز حوزه‌ای و دانشگاهی تدریس کرده‌اند زیرا آن را از جمله مهمترین آثار در معرفی روشهای تفسیری و مفسران یافتند. با تولید و پدید آمدن کتاب «التفسیر و المفسرون» متن مذکور جایگزین کتاب «التفسیر و المفسرون» ذهبی گردید و توانست منبعی مطمئن در کنار دیگر منابع به شمار آید.

پس از نشر اثر حضرت آیه الله معرفت در حوزه تفسیر و مفسران، آثار دیگری تولید شد که به گونه‌ای زائیده از اثر ایشان هستند مانند کتاب روشهای تفسیری قرآن، درسنامه روشهای تفسیری، روش‌شناسی تفسیر قرآن، مکاتب تفسیری، روشها و گرایشهای تفسیری و...

۹- ترجمه فارسی و تکمیل آن

اثر مذکور، پس از نشر توسط مؤلف محترم از متن عربی به متن فارسی برگردانده شده تا خوانندگان فارسی زبان نیز بتوانند از آن بهره‌مند شوند که در متن فارسی برخی از مباحث افزوده شده، خصوصاً در معرفی تفاسیر مطالبی در معرفی مفسر و یا روش آن اضافه گردیده تا از کمال بیشتری برخوردار باشد.

متن فارسی در دو جلد با عنوان تفسیر و مفسران فراهم شده که از طرف مؤسسه فرهنگی التمهید در سال ۱۳۸۰ منتشر شده و محققان گرانقدری در یاری رساندن بر

استاد در ترجمه و آماده سازی آن سهیم بوده‌اند.

۱- نشر و انتشاران

کتاب مذکور نخست متن درسی برای حوزه علمیه قم و دانشگاه رضوی علوم اسلامی مشهد است که استاد برای تدریس آن را فراهم ساخته و سپس دانشگاه رضوی علوم اسلامی متن مذکور را با هماهنگی استاد به عنوان کتاب نشر داده‌است. مسئولین این دانشگاه، پیشگام نشر اثر استاد معرفت شده تا اثر مذکور در سطح وسیع برای مراکز علمی داخل و خارج کشور جایگزین کتب دیگر گردد.

گروه علوم قرآن دانشگاه رضوی علوم اسلامی مشهد، در مقدمه کتاب، اهمیت آن را بیان کرده و ضمن تشکر از مولف محترم، خود را مفتخر به نشر چنین اثری می‌داند که همه مراکز قرآنی بتوانند از آن بهره‌گیرند.

پی نوشت

- ۱- مقدمه کتاب التفسیر و المفسرون فی توبه القشيب.
- ۲- همان ص ۱۱.
- ۳- ر.ک: کتابنامه جلد دوم ترجمه فارسی.
- ۴- جلد دوم التفسیر و المفسرون تناسیر مذکور.
- ۵- المحرر الدحیر فی تفسیر القرآن ابن عطیه ص ۲۴۶، قاهر ۱۹۷۲.
- ۶- همان، ج ۲، ص ۱۷۱، ۱۹۸، ۲۸۴.
- ۷- همان، ج ۱/ ۴۵۵.
- ۸- ر.ک: همان بحث تفسیر به رای توفیقیت فهم آیات منزلت روایات و...
- ۹- همان، ج ۱/ ۱۵.
- ۱۰- روشهای تفسیری قرآن نگارنده ص ۱۱۶ دانشگاه قم ۱۳۸۰.
- ۱۱- التفسیر و المفسرون، ج ۲، ص ۶۹.
- ۱۲- همان ج ۲، التفسیر الاتری و الاجتهادی.
- ۱۳- همان ج ۱، ۲ فارسی مقدمه.